

JOHN SANBORN: POZNÁMKY O NÁS

Barbora Ropková

Americký umělec John Sanborn (1954, Huntington, New York, USA) je jednou z klíčových osobností druhé vlny amerického videoartu.¹ K jeho osudovému setkání s tehdy novým a radikálním médiem došlo během pobytu v Paříži, kde navštívil vernisáž výstavy *Art Video Confrontation '74* v Musée d'Art Moderne de la Ville de Paris a setkal se zde s díly umělců a umělkyně z první generace videoartu. K umělcům zastoupeným na výstavě patřil i Nam June Paik (1932–2006), který se v následujících letech stal Sanbornovým přítelem a mentorem. Sám Sanborn přiznává, že Nam June Paik měl velký vliv na jeho práci, ale i utváření pohledu na televizi, video, umění a instituce. Nejvíce na něm obdivoval „jeho úplné popření bariér, hranic nebo barikád“.² („...*his complete denial of barriers or borders or barricades*“)

Sanbornovy počátky jsou spojeny s experimentálním videoartem sedmdesátých a osmdesátých let a s působením v autorských dvojicích, jako v případě jeho několikaleté spolupráce s Kit Fitzgerald (* 1953). Jejich nejznámější video *Ear to the Ground* (1982) s bubeníkem Davidem van Tieghemem zhmotňovalo energii dané doby v prostředí newyorských ulic. Video obsahovalo mnoho charakteristických rysů Sanbornovy práce, mezi něž patří radikální střihy, efektivní rytmus, ale i práce s asociacemi nebo velký smysl pro hudbu.

Sanbornova specifičnost spočívá ve velké technické vybavenosti, která je reprezentovaná především přesným střihem a propracovanou postprodukcí a spojuje se u něho s celoživotní vášní pro vyprávění příběhů. V jeho práci se také syntetizují zkušenosti z řady diametrálně odlišných prostředí, což je třeba připomenout i při setkání s jeho díly z posledních let. Ta na výstavě zastupuje devítikanálová videoinstalace *V+M* (2015, Kunsthalle Praha) a série čtyř videoportrétů pod souhrnným názvem *Mythic Status* (2015–2016). Obě práce názorně ukazují, že umělcovo příznačné míchání vysokého umění s naším žitým světem a popovými prvky vychází ze samotné podstaty americké kultury, která tyto oblasti vnímá jako rovnocenná pole pro komunikaci zvolených námětů. K tomuto mixování nejrůznějších prvků z mnoha odlišných oblastí a zdrojů a opětovnému skládání v jeden organický celek Sanborn vysvětluje, že je jako „houba vstřebávající a využívající různé vypůjčené prvky jazyka, gesta, zvuku a obrazu“.³ / „*I am a sponge, absorbing and notating bits and pieces of language, gesture, sound and image – moving and otherwise...*“ V podstatě se tak u něho setkáváme s principem kulturní hybridizace, aplikující principy aropriace

---

1 Ke stejné generaci lze počítat také umělce a umělkyně jako Bill Viola, Gary Hill, Dara Birnbaum, Tony Oursler nebo Steina a Woody Vasulka.

2 SARRAZIN, Stephen. *The Dynamic Between Me and Not Me – Stephen Sarrazin in Conversation with John Sanborn*. In: SARRAZIN, Stephen a WEIBEL, Peter. *John Sanborn: Between Order and Entropy. Works 1976–2022*, Karlsruhe: ZKM, 2023, s. 227. ISBN: 978-3-7757-5651-8.

3 Z písemné komunikace s Johnem Sanbornem, listopad 2023 – leden 2024.

a postprodukce známých z jiných oblastí umění, které mu umožňují recyklovat a opětovně využívat kulturní dědictví k jeho vlastním interpretacím a pohledům.⁴ V osmdesátých letech působil Sanborn hodně při legendárním avantgardním uměleckém prostoru The Kitchen.⁵ Dvakrát byl také přizván k účasti na bienále (1981,1983) ve Whitney muzeu, účastnil se ale i performancí v Centre Pompidou (leden 1984). Jeho autorský přístup však bezpochyby ovlivnil i jeho přechod z galerijního a muzejního prostředí do televize v průběhu osmdesátých let, spojený s prezentací jeho videí na MTV. Spolupráce s Hollywoodem a softwarovými společnostmi v Silicon Valley potom přinesla kompletní přesun z analogového do digitálního prostředí a umožnila mu spolupracovat na vytváření inovativního technologického jazyka a stříhových efektů, které mohl posléze využít k experimentům ve své volné tvorbě.⁶ Sanborn se díky svým neobvykle různorodým zkušenostem naučil pohybovat v prostředí muzeí, televize i softwarových společností a herních vývojářů, internetu nebo virtuální realitě a reflektuje tak fyzické proměny nosičů videoartu v průběhu posledních desetiletí. Tato Sanbornova expanze rezonuje s myšlenkou Petera Weibela o „medializaci prostoru“, spojenou s mizením prostředí, které je možné prožít jen bezprostředně skrze naše vlastní smysly.⁷ Sám Sanborn svůj posun směrem k televizi a později internetu odůvodňuje specifiky videa, jež ve svých počátcích nebylo vnímáno jako zcela autonomní součást uměleckého světa, ale spíše jako jeho okrajový experiment s omezeným diváckým ohlasem, protože „nebylo považované za umění, ale za vetřelce“.⁸ /“*It [video] wasn't considered art; it was an interloper.*“ Za názorný příklad dává velkou výstavu své osmikanálové instalace se zvukovou stopou *Resound* ve Whitney Museu v roce 1981: „... byli nadšeni, že moji výstavu vidělo 35 000 návštěvníků, ale já věděl, že kdyby byla vysílána, viděly by ji miliony.“⁹ /“...*they were thrilled that over 35,000 visitors had seen my work. But, I thought, when my work is broadcast, millions see it.*” Při pohledu na způsob Sanbornova uvažování se nabízí poznámka o míře vlivu Nam June Paika, s nímž Sanborn vedl řadu diskusí o potenciálu masových médií pro videoart: „... tak jako si přeje skladatel, aby jeho dílo bylo hrané a nahrávané, mohl by video umělec chtít své dílo v televizi. To dávalo smysl jemu a mně také.“¹⁰ /“....

---

4 BOURRIAUD, Nicholas. *Postprodukce: kultura jako scénář: jak umění nově programuje současný svět*, Praha: tranzit, 2004.

5 Vystavovali několik Sanbornových děl, ale dovolili mu také dělat promítání. Kurátoroval zde i sérii programů. Viz: *The Dynamic Between Me and Not Me – Stephen Sarrazin in Conversation with John Sanborn*. In: [SARRAZIN a WEIBEL, 2023], s. 232.

6 SARRAZIN, Stephen. *An Attempt to Reconstruct Peter Weibel's Ideas*. In: [SARRAZIN a WEIBEL, 2023], s. 41.

7 SARRAZIN, Stephen. *An Attempt to Reconstruct Peter Weibel's Ideas*. In: [SARRAZIN a WEIBEL, 2023], s. 37.

8 *The Dynamic Between Me and Not Me – Stephen Sarrazin in Conversation with John Sanborn*. In: [SARRAZIN a WEIBEL, 2023], s. 227.

9 Z písemné korespondence s Johnem Sanbornem, listopad 2023 – leden 2024.

10 Z písemné korespondence s Johnem Sanbornem, listopad 2023 – leden 2024.

Like a composer who wants his work performed and recorded, a video artist would want their work on TV. Just made sense to him, and to me.” Sám Paik si uvědomoval potenciál televize pro autonomní oblast umění a prostřednictvím některých svých děl usiloval o transformaci institucionálního kontextu televize a videa: Jeho experimentální koláže, jako například *Global Groove*, byly proto záměrně založeny na směsi televizních žánrů, především reklam.¹¹ Sám Paik sehrál i důležitou úlohu v souvislosti se vstupem Sanborna do televize – představil ho Davidu Loxtonovi, řediteli TV labu, což Sanbornovi v sedmdesátých letech přineslo uměleckou rezidenci The Television Laboratory při stanici WNET/13.¹² Později mu byl Paik nápomocný také při další expanzi do televizního prostoru, jako například při tvorbě videí pro olympijské hry, určených pro televizní obrazovky.¹³

Sanbornovu tvorbu od počátků doprovází také setrvalá snaha o mezioborovou spolupráci s jinými umělci a umělkyněmi, hudebními skladateli a skladatelkami¹⁴ nebo performerkami a performery, zapojení lidí z různých komunit, a to i v prostoru za kamerou, kterou je známý už od svých uměleckých začátků v New Yorku. Nikdy nebyl přímo aktivistický, ale všechna jeho videa z prvního tvůrčího desetiletí vznikla ve spolupráci s ženami a všechna oslavovala to, co by se v té době dalo označit za jinakost.¹⁵ V jeho videích se vždy také objevovali přátelé a performeři z LGBTQ komunity, protože to pro něho byli kreativní lidé, se kterými chtěl pracovat. Všechny tyto typy různorodých spoluprací je třeba nahlížet v souvislosti s jeho vášní pro vyprávění příběhů a reflexi aktuálních témat americké společnosti, jako je otázka multikulturalismu¹⁶ nebo vlna AIDS¹⁷, které se do jeho tvůrčích aktivit velmi záhy propisovaly. Jak však sám Sanborn přiznal, nebyl pro něho takový postoj od počátku přirozený s ohledem na jeho rodinné pozadí: „Vzhledem k tomu, že jsem

---

11 Z písemné korespondence s Johnem Sanbornem, listopad 2023 – únor 2024.

12 Z písemné korespondence s Johnem Sanbornem, listopad 2023 – únor 2024.

13 Z písemné korespondence s Johnem Sanbornem, listopad 2023 – únor 2024.

Pozn: Jednalo se o *Olympic Fragments* (1980), které vznikly ze spolupráce s Kit Fitzgerald.

14 Už v osmdesátých a devadesátých letech spolupracoval se skladateli a hudebníky jako Philip Glass, David Van Tieghem, King Crimson, John Zorn nebo The Residents. Viz: SARRAZIN, Stephen. *An Attempt to Reconstruct Peter Weibel's Ideas*. In: [SARRAZIN a WEIBEL, 2023], s. 34.

15 SARRAZIN, Stephen. From Murmur to Ascension, Between Order and Entropy: The Arc of John Sanborn's Work. In: [SARRAZIN a WEIBEL, 2023], s. 54.

16 V roce 1986 vytvořil video adaptaci opery *Sister Suzie Cinema* (1985) od Lee Breuera a Boba Telsona. Jednalo se o příběh pěti černých teenagerů, kam se Sanborn rozhodl angažovat africké Američany.

17 V roce 1989 režíroval *Untitled*, taneční sólo tanečnicka a choreografa Billa T. Jonese, založené na snových denících jeho pracovního a životního partnera Arnieho Zanea, který na AIDS zemřel v roce 1988. Blíže viz: SARRAZIN, Stephen. From Murmur to Ascension, Between Order and Entropy: The Arc of John Sanborn's Work. In: [SARRAZIN a WEIBEL, 2023], s. 53.

byl vychován rasistickými rodiči a učen k nenávisti a zavrhování ‚odlišností‘, začal se můj vlastní filozofický pohled formovat na úplném dnu.“¹⁸ / „*Since I was brought up by racist parents, and taught how to hate and cast aside „others“, I started my own philosophical life in a hole.*“ Jeho postoj a názory zásadně ovlivnilo setkávání s různými lidmi, kteří se stali jeho přáteli a na základě toho si začal uvědomovat, jak v něm rodinné prostředí původně vybudovalo ostych vůči odlišnostem a jak zásadní byla pro utváření vlastního pohledu osobní lidská zkušenost: „Jakmile jsem vstoupil do reálného světa a trávil jsem čas s lidmi tmavé pleti nebo s gayi, kteří se stali mými přáteli, pochopil jsem, jak ŠPATNÁ moje výchova byla. Nebyl jsem zvyklý poslouchat osoby odlišné barvy pleti nebo osoby z queer komunity jako lidi, [...] ignoroval jsem individualitu jejich bytí. Ne že bychom nebyli odlišní, samozřejmě jsme byli, ale byl to PŘESNĚ ten rozdíl, který jsem potřeboval pochopit a naučit se respektovat.“¹⁹ / „*But once I got into the real world, met and spent time with people who were black, or gay, and as they became my friends, I understood just how WRONG my upbringing was. I was NOT listening to people of color or queer people ignoring the individuality of their being. Not that we were not different – of course we were, but it’s was EXACTLY that difference that I needed to understand and exist with.*”

Pro Sanbornovu změnu pohledu tak byla zásadní léta strávená v New Yorku, která mu pomohla učit se, růst a vystupovat ze své osobní komfortní zóny. Tehdy žil a pohyboval se v různých komunitách, což ho naučilo pochopení a empatii pro to, proč různé komunity mluví o různých věcech a co se skrývá na jejich pozadí. Ve svých raných „příbězích“ tak do určité míry předběhl svou dobu a napomohl k utváření obrazu inkluzivní Ameriky, reprezentované Kalifornií, kde od roku 1990 trvale žije, a o které mluví jako o „budoucnosti, kterou si představuje pro všechny“.²⁰ / “this is the world I live in and a future I envision to for us all”.

Už v začátcích patřila k jedněm z hlavních Sanbornových zájmů otázka mezilidských vztahů, která prostupuje jeho narativními dispozicemi. V technicky zajímavém videu *Spectator* (1980/2022)²¹ točil na kameru reálnou dvojici, již nechal v improvizovaném rozhovoru otevřeně mluvit o svém vztahu.²² Specifické propojení s osobou diváka v souvislosti s použitými technologiemi vnášelo do interpretace díla možný ironický komentář k novým sledovacím technologiím, voyeurismu a nekonečným televizním seriálům. I v jeho dílech z poslední doby zaznívá zájem o tyto otázky a prolíná se s recepcí aktuálního dění v americké společnosti. V čase se radikálně změnil jen Sanbornův přístup k rozsahu a formátu videí, která se díky pokročilosti digitálních technologií proměnila v monumentální prostorové instalace chvílemi připomínající kinematografické inscenace. Mistrovství formy je však vždy jen prostředkem přivádějícím diváka blíže k jeho příběhům. Monumentální devítikanálovou videoinstalaci *V+M* (2015) a sérii čtyř digitálních portrétů se souborným názvem

---

18 Z písemné korespondence s Johnem Sanborem, listopad 2023 – leden 2024.

19 Z písemné korespondence s Johnem Sanborem, listopad 2023 – leden 2024.

20 Z písemné korespondence s Johnem Sanbornem, listopad 2023 – únor 2024.

21 Dílo bylo poprvé promítáno v avantgardním prostoru The Kitchen v New Yorku v roce 1980.

22 Vzniklo ve spolupráci s Kit Fitzgerald.

Mythic Status (2015–2016) spojuje téma lásky, sebelásky a otevřené genderové identity, které Sanborn halí do poetického hávu antických mytologických příběhů. Námětem pro *V+M* (2015) se Sanbornovi stal ikonický příběh Venuše s Martem. Jejich příběh zakázané lásky a nepřekonatelné smyslové touhy překonávající společenské konvence i vzájemnou odlišnost již po staletí fascinuje umělkyně a umělce, básnířky a básníky, filozofky a filozofy.²³ Sanborn odhalil, že při hledání příběhu milostné dvojice, nabízející možnost smazání genderových rolí a reprezentace univerzálního příběhu lásky, se dostal právě k mýtu o Venuši a Martovi, na jejichž postavy lze díky pozadí mýtu nahlížet jen jako charakterové atributy bez konkrétního pohlavního určení.²⁴ Sanborn zde záměrně překročil heteronormativní kódy zapojením mužsko-mužské a žensko-ženské verze antického příběhu, aby se dostal ke zdrojovému materiálu nutnému pro rovnováhu sil ve vztazích, vymaňujících se potřebě jednoznačného čtení sexuální identity. Aktérkami a aktéry vizuálně, pohybově a zvukově epické fresky tak jsou tři rovnocenně zastoupené taneční dvojice (žena a žena, žena a muž, muž a muž), přičemž všichni performeři a performerky i ve svém civilním životě reprezentují různé genderové komunity.

Smyslově bohatá variace dynamických a emocionálních obrazů se rozvíjí po celém prostoru galerie.²⁵ Práce je založena na spojení tance, hudby, reminiscencí známých historických obrazů a scén z příběhu Venuše a Marta. Hudební složka od skladatelky Theresy Wong, dokreslující děj i pohyb postav, je založena na tajuplných tónech violoncella, ale mixuje i pouliční elektroniku a současné zvukové trendy. Věty na obrazovkách a promluvy performerů a performerek, jež jsou spojeny s různým vnímáním lásky, jsou směsicí pouličního slangu a poezie a při setkání s nimi tak máte často pocit, že jste je již někde viděli.

V jednotlivých obrazech volně sledujeme vybrané scény z příběhu této dvojice – silnou smyslovou touhu překonávající společenské konvence, ale i chvíle hanby při odhalení jejich vztahu a strach z vyloučení z Olympu, který u nich probouzí rozkol a hrozící zánik vztahu. Kolísavé emoce, ale i prozrazení „lidských“ slabostí a ústupky oproti společenským konvencím jejich příběh přibližují problémům a prožitkům každého z nás.²⁶ V závěrečném obraze spojeném s příchodem bohyně Harmonie²⁷, plodem lásky této rozdílné dvojice, dochází k pomyslnému spojení jejich protikladných esencí.

---

23 LEFKOWITZ, Mary. *Greek Gods, Human Lives: What We Can Learn from Myths*. New Haven and London: Yale University Press, 2003, s. 6.

24 Z písemné korespondence s Johnem Sanbornem, listopad 2023 – únor 2024.

25 Charakter instalace odpovídá charakteru první prezentace v historické kapli ze 17. století, Chapelle de l'ancien hospital général, kde bylo dílo prezentované v rámci na festivalu Videoformes v Clermont-Ferrand ve Francii v roce 2015.

26 Ke specifičnosti řecko-římských božstev v porovnání s novodobými monoteistickými náboženstvími, viz: LEFKOWITZ, Mary. *Greek Gods, Human Lives: What We Can Learn from Myths*. New Haven and London: Yale University Press, 2003.

27 Samotná harmonie bývá také spojovaná s Afroditou Pandemos, láskou spojující lidstvo v jeden harmonický celek. Viz: HRUBANOVÁ, V., R. MARTIN a J. PERGLOVÁ. *Slovník řecko-římské mytologie a kultury*. Praha: EWA Edition, 1993, s. 104–105.

To symbolizuje tradiční filozofický náhled jejich milostného vztahu jako harmonického sloučení dvou protikladných energií – krásy a brutality, mužského a ženského prvku, chaosu a erotu, milosti a síly.²⁸ V tomto vztahu je za ten silnější element tradičně považovaná právě Venuše, která zklidňuje a potlačuje Martovu hněvivou povahu.²⁹ Sanborn tu také zcela volně naráží na filozofický kontext nahlížející dualitu Afrodity (Venušiny) podstaty.³⁰ Již u Platóna bývá spojována se zosobněním smyslné tělesné lásky, a to se všemi jejími nuancemi a pozitivními i negativními stránkami. Na druhé straně je i představitelkou vyšší, nebeské podoby vzbuzující vznešenou lásku, otevírající hlubší spirituální rovinu její existence.³¹ Tyto její dvě podoby a potažmo dvojí podoba lásky – v nebeských i pozemských aspektech – jsou od sebe neoddělitelné, jedna druhou navzájem podmiňují a jsou důležité pro růst člověka a jeho duše.³² A právě ve vyšší sférické duchovní oblasti se setkáváme s absencí genderově podmíněné tělesné identity, která by mezi jednotlivci činila jakékoliv rozdíly. Podvědomou rezonancí tohoto názoru můžeme cítit v části Sanbornova textu reflektujícího právě toto setkání duší: „Vidím sebe, když zřím tebe.“ / „*I see me when I see you*“)

V+M tak polemizuje s našimi představami o lásce, předkládá a prověřuje její různé pohledy a perspektivy. Nicméně i z tohoto inspiračního mixu, zdrojovaného z oblasti populární kultury, ale i filozofických a náboženských učení se nese Sanbornovo poselství o tom, že „nejvyšší síla je schopnost milovat“ („*the ultimate strenght is the capacity to love*“), jelikož láska je ta nejsilnější energie v celém vesmíru s potenciálem spojit to, co je jiným způsobem neslučitelné.

Antická mytologie se stala inspiračním zdrojem také pro sérii čtyř videoportrétů s názvem *Mythic Status* (2015–2016), v nichž se vybraní performeři a performerky s queer a gender fluidní identitou stylizují do postav božstva z antické mytologie. Umělec tak volně navázal na některé své předchozí spolupráce s excentrickými osobnostmi ze svých raných děl.³³ V *Mythic Status* se osobnosti performerek a performerů protínají, asimilují s typologickými charaktery antických božstev do jedné individuální identity, kdy již nejsme schopni rozklíčovat, kdo je kdo. Věhlasnou lovkyni *Atalantu* (2015) odmítající lásku a partnerství performovala umělkyně Adi Lockheart (ona). Do *NYX*, personifikace noci, se vtělila klubová DJka Jasmin McKay (ona). *Herkula* performoval Ramses Rodstein (on), odborník na informační technologie, mluvící o oproštění se od strachu, což mu umožnilo stát se tím, kým je. Postavu *Apolla*, boha hudby a smyslné lásky, ztvárnili Jiz Lee (oni), hvězda queer porna a aktivistický živel.

---

28 FICINO, Marsilio. *O lásce*. Praha: OIKOYMENH, 2022, s.145.

29 FICINO, Marsilio. *O lásce*. Praha: OIKOYMENH, 2022, s. 324–326.

30 FICINO, Marsilio. *O lásce*. Praha: OIKOYMENH, 2022, s. 140.

31 FICINO, Marsilio. *O lásce*. Praha: OIKOYMENH, 2022, s. 141.

32 FRIEDLÄNDER, Paul. *Plato: An Introduction*. Princeton University Press, 1976, s. 56. Dále: MOORE, Thomas. *Planety v nás: Astrologická psychologie Marsilia Ficina*. Praha: Malvern 2011, s. 173.

33 FARGIER, Jean-Paul. *Sanborn, Collector of Mug's*. In: [SARRAZIN a WEIBEL, 2023], s. 67.

Svou metamorfózou do božských alegorických postav tu performeři a performerky vytvářejí nové verze sebe sama. Právě identifikace s božskými postavami jim dodává sebevědomí, které jim většinová společnost často upírá nebo oni/ony sami/samy nejsou schopni/schopny v reálném světě najít. Jejich postavy se prostřednictvím slovního monologu a neverbální komunikace vyjadřují ke svému vztahu k lásce a vlastní sexualitě. A právě odkaz na široký přesah sexuality – ve spojení s duchovnem a mystikou, politikou, ale i autentickými intimními vztahy nás samých k sobě – ukazuje na její zásadní roli a tvořivý potenciál v našem životě a společnosti. Právě zvědomění její důležitosti nám všem může pomoci s ní otevřeně pracovat a nechat tak vyniknout celou naši individualitu a specifičnost ve své kráse. V jejím přijetí tkví také nalezení láskyplného vztahu k sobě samému, který má tu moc zásadním a pozitivním způsobem ovlivnit celou naši identitu.

Zatímco *V+M* ukazuje na pozitivní transformativní schopnost lásky spojit a usmířit navzdory odlišnostem a konfliktům, reflektuje *Mythic Status* Sanbornovu představu rovnosti lidské identity a uznání všech jejích podob. Obě práce jsou o otevírání se jinakosti a specifičnosti, ale i o objevování toho, kdo jsme, jací jsme a jakým způsobem naše vlastní přirozenost rezonuje v našich vztazích. Sanborn nám nabízí prostor k otevřenosti a dialogu. Je si vědom omezeného dosahu, ale i přesto věří, že i změna pohledu každého jednotlivce má velký smysl: „Přál bych si, aby lidé, kteří vidí moje práce, naslouchali, uvažovali, zkoumali, přizpůsobovali se a přijali změny – to vše v zájmu lidstva; s lidskostí reprezentovanou každou duší, každým srdcem a každou myslí... Každý a každá z nás máme vůli, prostředky a příležitosti proměnit svou část světa. Začíná to mnou a já tuto žádost předávám vám. Pojdme to udělat.“³⁴

„I would like people who see my work to listen, consider, explore, adapt and embrace change – all for the sake of humanity; with humanity represented by each soul, each heart and each mind... We each have the will, the means and the opportunities to transform our part of the world. It starts with me, and I pass that request on to you. Let's do that.”

---

34 Z písemné korespondence s autorem, listopad 2023 – leden 2024.